

ЛЬВІВСЬКІ ЄВРЕЙСЬКІ ДУХОВНІ КОНСТИТУЦІЇ: СИНАГОГА ТА ЦВИНТАР

© Іванов С.О., Криворучко Ю.І., 2007

Досліджується історія, культура та архітектура давніх єврейських цвинтарів та синагог Львова XIV–XIX ст. як об’єктів культурної та архітектурної спадщини Львова.

Постановка проблеми. Необхідність комплексного підходу до формування концепції заповнення та відновлення просторової складової архітектурного наповнення історичного середовища Львова.

Мета статті. Метою дослідження є не лише визначення об’єктів як продуктів матеріального світу, але й підкреслення їх потенціалу та його використання як стимулювального чинника в сучасному економічному розвитку Львова.

Основна частина. Майже одночасно з закладенням Львова в XIII ст., за князя Льва, тут поселилися євреї. Дві єврейські общини – Міська і Краківського передмістя відомі з 60-х років XIV ст. Вони отримали юридичні переваги від короля Казимира Великого [1]. Отже, умовний відлік початку історії євреїв у Львові можна датувати XIII–XIV ст. На підставі цього, можна зробити умовний поділ розвитку та занепаду єврейської історії та культури у Львові:

I період – XIV ст. – 1866 р.

II період – 1867–1914 рр.

III період – 1915–1943 рр.

IV період – 1944–2006 рр.

До першого періоду, який закінчується 1867 роком – роком прийняття нової Австрійської конституції, – належить великий пласт історії та культури єврейського населення.

Про життя та історію єврейської громади від кінця XIV ст. можна довідатися з матеріалів міських архівів, які протягом тривалого часу були джерелом “перших літописців” Львова, що зображали євреїв вкрай неприхильно та закликали вигнати їх з міста.

Найдавніша львівська синагога, за твердженням Маєра Балабана, знаходилась на вул. Ів. Федорова, 29 й датується 1441 р. У 1904 р. під час спорудження сучасного будинку в старих пивницях відкопали дубові балки з написами гербейською (староєврейською) мовою та датою побудови першої споруди синагоги [2].

Згідно з юдейською традицією, єврейська громада в діаспорі для задоволення духових потреб вважала найважливішими синагогу та цвинтар.

Майже одночасно зі спорудженням першої синагоги було закладено цвинтар, який поряд із Празьким єврейським кладовищем, що вважався найдавнішим єврейським цвинтарем Європи (перша половина XV ст.), є також одним з найбільш старовинних єврейських окопищ Старого Світу. З Львівським єврейським цвинтарем в нашому регіоні можна порівняти хіба що окопище у м. Буську, яке було сформоване у тих самих часових теренах й на якому досі збереглися надгробки, датовані другою половиною XV ст. (рис. 1).

Рис. 1. Старий єврейський цвинтар.
 Архівне фото 1920-х рр.

Тривалий час Львівський єврейський цвинтар, що в народі називають “Старим єврейським цвинтарем”, був місцем вічного спочинку євреїв з цілої Галичини. Межі цвинтаря чітко окреслені вже на давньому плані Львова з 1766 р. Вони пролягали сучасними вулицями Раппопорта, Клепарівською, Броварною та Базарною [6]. Цвинтар розростався з часом, що було пов’язано з певними історичними та стихійними лихами. Першочергово поховання проводилось у центральній частині цвинтаря, але згодом у центрі ховали лише видатних осіб єврейської громади, а промінятно відходили ряди інших поховань. На цвинтарі неподалік від центральної частини знаходились поховання жертв єзуїтського погрому (129 надгробків) із спільною датою 1664 р. Однак найбільша кількість надгробків (мацевот – івр.) на цвинтарі датувалися 1855 р. – під ними спочивали померлі від епідемії холери (рис. 2). Жалобна книга єврейської громади за 1842–1865 рр. (ЦДІА, Ф. 701, оп. 1, од. збер. 373) подає такі відомості: за квітень і травень 1855 р. помирало близько 30 осіб на місяць при загальній кількості євреїв у Львові 23 тис. [3]; за червень та липень кількість поховань зростає до 300 і більше на місяць. У деякі дні серпня відбувалося до 15 поховань. Враховуючи цю невтішну статистику, власті міста 22 серпня 1855 р. закривають старий цвинтар, а вже 24 серпня цього ж року відкривають нове єврейське кладовище поблизу вулиці Янівської (тепер вул. Шевченка) [3].

На початку ХХ ст. австрійська влада надає старому єврейському цвинтарю на вул. Раппопорта статус пам’ятки. Так само чинить і польський уряд. Лише німецькі власті видають один за одним накази про його знищення. У травні 1942 р. з боку єврейської громади було зроблено спробу захистити старовинний цвинтар від руйнувань. До дискриту “Галичина” було надіслано листа з проханням надати окопищу статус пам’ятки, оскільки на ньому знаходиться велика кількість мацевотів з плоскорізами, які є цінними витворами мистецтва (ЛОДА, Ф.Р-35, оп. збер. 247, арк. 88), однак відповіді так і не було отримано.

До повного знищення старого єврейського цвинтаря свого часу доклала зусиль Радянська влада, влаштувавши у 1947 р. на місці окопища продовольчий ринок “Новий”, який львів’яни за звичкою називають “Краківський” [4].

Повертаючись до середмістя, а саме до часів долокалізаційного Львова, варто звернути увагу на найвеличнішу синагогу Львова – синагогу Турей Захав, або Турей Рейзл (“Золоті Ворота”, хоча серед львів’ян вона відома під назвою “Золота Роза”, від імені дочки Ісаака Нахмановича Рози) (рис. 3).

Рис. 2. Мацевот Рози Нахманович на Старому єврейському цвинтарі. Архівне фото 1910 р.

Рис. 3. Синагога “Золота Роза” після девастації 1942 р. Архівне фото

У XVI ст. у Львові діяла лише одна синагога, яка стояла навпроти арсеналу і розміщувалась у досить невеликій будівлі, що не вповні задовольняла потреби тодішнього єврейського населення. Ця синагога була збудована з каменю в 1555 р. (вул. Староєврейська, 54). Відомі її зовнішні обміри

з 1767 р. – 36,5×68,25 ліктів, молитовний зал площею 500 квадратних ліктів; під час богослужіння збиралося до 200 осіб. Цю синагогу було розібрано в 1798 р. [5].

Отже, у 1580 р. голова єврейської громади Ісаак Нахманович викупує у міста ділянку (вул. Ів. Федорова, 27), де зводить родинний будинок та синагогу. Власне синагогу було збудовано у 1582 р. за проектом архітектора Павла Щасливого. В інтер'єрі синагоги домінував чотирикутний зал з готичними склепіннями, прикрашений ренесансною ліпниною, з вівтарем (бімба) біля східної стіни, оточеним витонченою кованою решіткою.

У 1604 р. “Золота Роза” стала головною міською синагогою. У ній знаходилися книги хронік громади, тора та скарбниця, сюди ще й перенесли кагальний суд, школу та бібліотеку [6].

Одночасно з міською єврейською громадою розвивається єврейське Краківське передмістя, яке є найдавнішою осадою євреїв в Галичині [7]. Десятки єврейських будинків на початку XVII ст. були дотичні до північних фортифікацій Львова. Пожежа 1623 р. знищила близько 1200 будинків Краківського передмістя. Магістрат Львова, виходячи з інтересів оборони, звернувся до короля з проханням відсунути Краківське передмістя від міських укріплень для кращого огляду під час стрільби з мурів; тому було вирішено перенести єврейську дільницю на північ, що обговорено і зазначено в обопільній угоді, підписаній 30 квітня 1624 р. Згідно з цим контрактом євреям

дозволялося розпланувати нову львівську вулицю (квартал) від р. Полтви (яка схована зараз під пр. В. Чорновола) до костелу Бенедиктинок, а недалеко від “Позанського двору” спорудити синагогу. Нова божниця (Велика передміська синагога) постала у 1632 р. (можливо, за проектом арх. Джакомо Мадлени) і протягом 150-ти років лишалась єдиною кам'яною спорудою в цьому єврейському кварталі [7] (рис. 4).

Головний зал цієї синагоги освітлювався крізь величезні арокні вікна, по обидва боки було добудовано невеликі одно- та двоверхові допоміжні приміщення, які, безперечно, надавали цій споруді, яка до середини XVIII ст. виконувала роль оборонної твердині, ще більшої масивності.

До синагоги сходилися вулиці Божничя (нині Сянська), Цибульна (нині Стара), Маккавеї та Овочева (тепер не існують), а також Лазнева, які були осередками жвавої торгівлі. На фундаментах знищеної гітлерівцями під час II Світової війни Великої передміської синагоги зараз розбито сквер [8].

За настановою Віленського Гаона Еліягу (1720–1797) у Східній Європі було відроджено інститут Бет Гамідрашу (дім мудрості). До комплексу Бет Гамідрашу традиційно входила зала для молитви з Арон Гакодешем, бімба та інші атрибути, які були необхідні для відправи, а також бібліотека духовної літератури та зала для навчання. У Львові на розі вулиць Староєврейської та Арсенальної вже у другій пол. XVIII ст. було збудовано перший дерев'яний Бет Гамідраш [9] (рис. 5).

При реконструкції єврейського середміського кварталу у 1798 році Бет Гамідраш було споруджено з цегли на вул. Староєврейській, на розі з вул. Шкодською (нині Сербська), де він знаходився до II Світової війни. Контури стін “Дому мудрості” тепер умовно показані на будинку № 41 по вул. Староєврейській [10].

У Львові впродовж кін. XVIII – поч. XIX ст. утворювалися нові єврейські релігійні, благодійні та професійні об'єднання, які в силу своїх можливостей та майнового стану намагалися спорудити власний будинок молитви або облаштувати бодай невелике приміщення при вже

Рис. 4. Велика передміська синагога.
Архівне фото 1930-х років

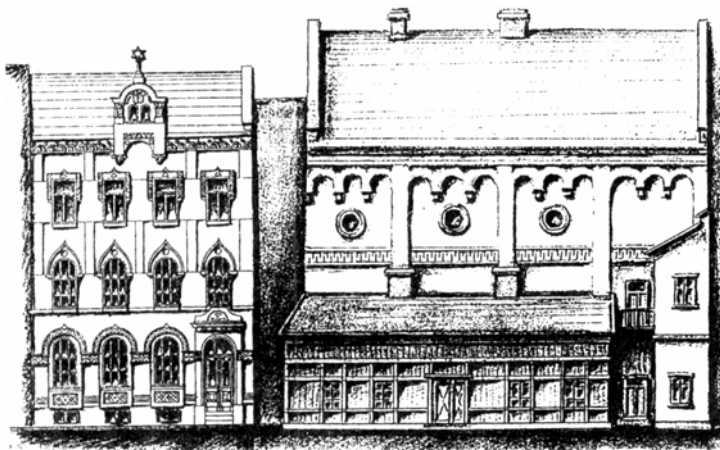

Рис. 5. Синагога Бет Лехем та Бет Гамідраш на вул. М. Удалого. Реконструкція О. Шишки, 1997 р.

Великої передміської синагоги при вул.Божничій (Сянська), № 5 було збудовано “другий” Бет Гамідраш – він зазвичай львів’янами називався “Малою передміською синагогою” (на відміну від “Великої”). У 1741 році львівський архієпископ Вижицький дав дозвіл будувати на Краківському передмісті поблизу синагог школи для єврейської громади. У 1793 році на протилежному боці від Великої синагоги було споруджено нову божницю, яка отримала назву “Бет Гамідраш” – дім мудрості – молитовний дім із школою. При Бет Гамідраші знаходилась, як було заведено, бібліотека духовної єврейської літератури, яку дозволялося вивчати лише юнакам та одруженим.

Фасади Бет Гамідрашу з вулиці і подвір’я були прикрашені арочними вікнами – по три на кожному, які освітлювали молитовну залу, а від вулиці ще й було розміщено вхідний портал. Склепіння синагоги спиралось на чотири потужні колони в середині зали, які поділяли приміщення на дев’ять рівних полів. Біля західної стіни на підвищенні було облаштовано галерею для жінок та невеличку кімнату для служки (на той час Велика Синагога Краківського передмістя при західному мурі ще не мала цього). У 1863 році за проектом архітектора Йосифа Ангеля над Бет Гамідрашем було добудовано ще один поверх, в якому облаштували ще три невеликі молитовні. Другий поверх освітлювався крізь люнети – круглі вікна, які були розташовані над арочними вікнами для більшої гармонії та симетричності фасадів, з меандровим фризом та аркатурним поясом під лінією карниза. В інтер’єрі молитовної зали використане коштовне оформлення в стилі бароко: Арон Гакодеш (вівтарна шафа), вгорі прикрашена вазою з білого мармуру. У 1896 році було проведено ґрунтовну реконструкцію Бет Гамідрашу, а у 1912 році за проектом архітекторів В. Підгородецького та Г. Сальвера проведено реставрацію. За відновленням Бет Гамідрашу наглядав рабин Осія Хетелес : вхідні двері від вулиці Сянської були понижені, а арочне завершення portalу було замінене на готичноподібне, проте над дверима пробивають ще один люнет для освітлення кімнати шамеса (служки). А вже 1937 року кімнату шамеса було віддано, за проханням головного рабина Львова Е. Левіна, під приміщення музею історії єврейської громади.

Біля північного муру Бет Гамідрашу довгий час знаходилась ритуальна різня, яку через незадовільний санітарний стан було розібрано у 1936 році, а згодом було ліквідовано й всю божницю [12].

Усередині XVIII століття при зародженні нової течії в юдаїзмі, званої хасидизмом, у житті львівських євреїв відбулись значні зміни, але нова течія не одразу знайшла прихильників у єврейській громаді. Хасиди почали будувати власні синагоги, які називали “Клаус”, або на ідиш – клойз. Найперший відомий львівський клойз був споруджений у 1791 (1790) році на розі вулиць Сянської, 4 та Лазневої і мав назву “Бет Хасідім”(Будинок молитви хасидів). Ця божниця не підкорялася місцевому кагалу і тому львівський рабин Розанес у 1792 році знову оголосив херем (прокляття) хасидам та їх вірі, але це не стало для них перепорою [13].

існуючій синагозі. Так, мешканці Краківського передмістя, зокрема вул. Джерельної, Раппопорта, Городоцької та Шпитальної відвідували синагогу на старому єврейському цвинтарі, що знаходилась на вул. Раппопорта, 2. Власне кажучи, ця божниця була збудована ще в кінці XVII ст., але її можна побачити лише на картах Львова від 1766 року. Синагогу було ліквідовано разом із цвинтарем у 1942 році [11].

У роки Голокосту загинуло безліч осередків духовності єврейської громади, які ми тепер можемо лише собі уявити на місцях незабудованих ділянок та скверів. Так, недалеко від

У 1897 році за проектом архітектора Артура Шлейна Хасідім Шул (“Бет Хасідім”) був перебудований у стилі синагог XVII–XVIII ст. – ман’єристичного ренесансу. Хасідім Шул був розібраний внаслідок аварійного стану після пожежі під час “польського погрому” проти єврейської громади 1918 р. [14] (рис. 6).

При реконструкції єврейського середміського кварталу у 1798 році Бет Гамідраш було споруджено з цегли на вулиці Староєврейській, але вже на розі з вулиці Шкодської (Сербської), де він знаходився до II Світової війни.

Новою великою синагогою, що постала на самому початку XIX ст., стала Велика Міська синагога, що була збудована на місці кам’яної синагоги, датованої 1555 роком. Нову синагогу було зведено у 1799–1801 (1800) рр. та названо “Великою” відповідно до її розмірів: це була доволі масштабна споруда, що за зовнішнім виглядом нагадувала Велику Синагогу Краківського передмістя. Як і “Золоту Розу”, Велику Синагогу середмістя було знищено під час II Світової війни. Від цієї синагоги залишилися лише фрагменти вхідних арок, що дотичні до сусідньої будівлі (Староєврейська, 52). Місцезнаходження синагоги (Староєврейська, 54) сьогодні окреслено масивними бетонними плитами та бруківкою [15].

У 1838 році до львівських хасидів почали ставитися досить позитивно, тобто відбулось заснування нової релігійної течії в хасидизмі – так званої “хідушим” – новаторство [16]. Одразу ж у 1640 році хасиди-новатори на розі вулиці Вугільної та площі святого Теодора відкрили товариство “Талмуд-Тора”. Вже у 1842–1844 рр. коштом львівського купця Якоба Гланзера (Глянцера) було споруджено синагогу, якій було надане ім’я фундатора – “Якоб Гланзер (Глянцер) Шул”. Ця божниця – єдина поміж інших на Краківському передмісті – збереглась до наших днів. Синагога Якоба Гланзера у 1844 році була другою у Львові за площею після Великої міської синагоги, яка до того ж ще мала два яруси галерей й будувалась в комплексі з двоповерховою Талмуд-Торою [16]. Після II Світової війни (1945–1962 рр.) синагога “Якоб Гланзер Шул” була єдиною діючою львівською синагогою. А вже у незалежній Україні у 1991 році в приміщеннях колишньої синагоги розмістився Єврейський культурний центр [17].

Рис. 6. Синагога “Хасідім Шул”. Архівне фото 1918 р.

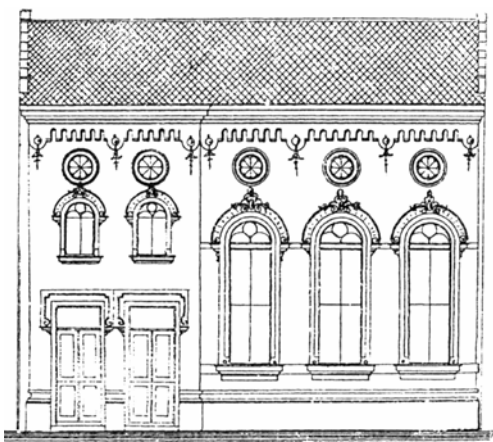

Рис. 7. Синагога “Ор Шемеш”, вул. Медова, 3. Архівні креслення

На 1838 рік у Львові нараховувалось вже 8 клойзів (хасидських синагог). Відомі з того часу дві майже подібні синагоги: вже згадана вище Бет Хасідім та закладена й збудована за річкою Полтвою синагога Ор Шемеш (Промінь сонця), яка знаходилась на вулиці Сонячній (вулиця Куліша), 26. У 1842 році дерев’яну божницю перебудували в камені, а у 1903 році її розібрали і перенесли на вулицю Медову, 3, де вона проіснувала до початку II Світової війни [18] (рис. 7).

Під час зведення Ор Шемеш було закладено ще одну хасидську божницю Ор Гаюшор (1842р.) на вулиці князя Лева, 3 навпроти пл. Старий Ринок (проіснувала до початку II Світової війни).

Австрійська влада, яка до цього часу (1839 р.) тільки спостерігала за протистоянням різних течій в

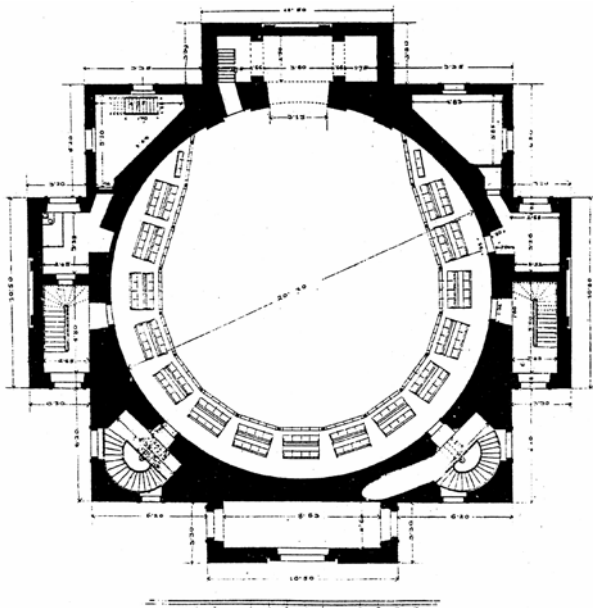
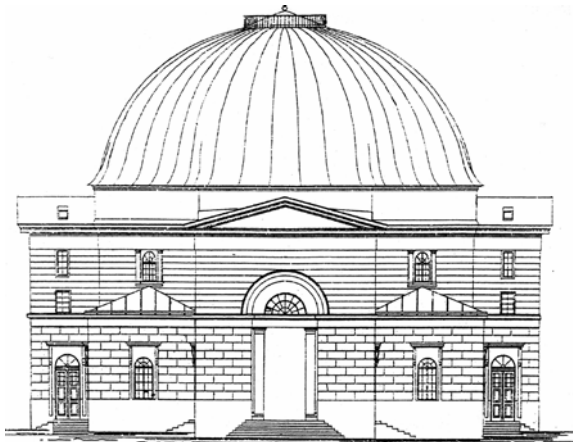

Рис. 8. Синагога Тимпель. Архівне фото, архівні креслення головного фасаду та плану 1-го поверху

архітектора Августа Богохвальського було замовлено проект цієї синагоги, будівництво якої передбачалось на розі вулиць Браєрівської та Міцкевича (нині Огієнка та Листопадового чину), оскільки кутова парцель одразу навпроти Єзуїтського парку ще на той час не була забудована. Була лише одна проблема під час спорудження цієї синагоги, – те, що вона мала постати неподалік від Галицького сейму (сучасний університет імені Івана Франка), але, враховуючи вплив та авторитет голови єврейської громади Е. Бика у Львівському магистраті та намісництві, можна було припустити, що вирішення цього питання було не таким вже й нездійсненним. Лише раптова смерть

єврейській громаді, раптом вирішила втрутитись і в 1840 році, проігнорувавши рішення Кагальних виборів, призначила нове керівництво єврейської громади на чолі з доктором Е. Блюменфельдом (перший львівський адвокат-єврей). Саме цей доктор Блюменфельд й запропонував спорудити Поступову синагогу прогресистів – “Дойче-Ізраелітіше Бетхаус” на кшталт Празької, Будапештської або Берлінської синагог. Цю синагогу хотіли збудувати на вулиці Стрілецькій, 2 (площа Данила Галицького), але духовенство костелу та монастиря Бенедиктинок, розташованих поряд, висловило свою незгоду.

Тоді львівське намісництво 4 липня 1843 року продає єврейській громаді ділянку в центрі площі Старий Ринок для спорудження вищезгаданої синагоги. З 1843 року й аж до 1846 ведуться будівельні роботи із спорудження першої в Україні синагоги прогресистів. Автором проекту синагоги вважають архітектора І. Левицького, який зробив ще у 1840 році для єврейської громади проектні пропозиції синагоги прогресистів (креслення зберігаються в ЦДІА) [19]. За будівельними роботами наглядав архітектор Йоган Залоуман – будівничий міського театру та ратуші. Львівська синагога прогресистів після спорудження була дуже схожа на віденську синагогу “Темпело”, тому львів’яни свою синагогу так само називали Тимпелем. Це була найбільша божниця Краківського передмістя. Освячення єврейського храму у вигляді великої ротонди відбулась 18 вересня 1846 року [19] (рис. 8).

На початку ХХ ст. існуюча синагога “Тимпель” вже не задовольняла потреб львівської єврейської громади. Тому у 1900-х роках керівництво громади вирішило спорудити нову синагогу прогресистів, величну та помпезну. У 1905 році за ініціативою голови громади Е. Бика у

Е. Бика в 1906 році загальмувала реалізацію цього проекту. Новий голова єврейської громади доктор Ж. Шафф не мав того впливу і авторитету в урядових установах, який був у Е. Бика, тому Ж. Шафф всі свої зусилля й можливості зосередив на реконструкції вже існуючої синагоги прогресистів. До синагоги протягом 1907–1914 рр. було добудовано нові приміщення для рабинів і канторів, влаштовано пічне опалення, електричне освітлення та переоблаштовано інтер'єри.

Однак ідея будівництва у Львові ще однієї синагоги прогресистів була настільки популярною, що євреї спромоглися пронести її крізь I Світову війну, криваву неділю 27 вересня 1914 року та Листопадовий погром 1918 року аж до початку II Світової війни, під час якої було зруйновано майже всі синагоги. Ідея будівництва нової синагоги відпала сама собою [20].

З розділенням юдаїзму на декілька течій з'явилися нові підходи до впорядкування невеличких божниць єврейського населення. Так, в існуючій синагозі Сауга Натансона (1848 року спорудження) на вулиці Староєврейській, 46 було відведено перший поверх під торгові приміщення, а молитовний зал розміщено на другому поверсі [21].

Після закриття Староєврейського цвинтаря 22 серпня 1855 року за браком місць для поховань міські власті вже 24 серпня цього ж року відкривають нове кладовище на Піліховських горбах, поблизу вулиці Янівської, на якому вже у 1856 році коштом єврейського купця Е. Вікселя було збудовано Новоцвинтарну синагогу. А у 1875 році Львівська єврейська громада поблизу нового цвинтаря вибукувала вулицю Янівську, яка згодом отримала назву Піліховської (нині вулиця Шевченка). У 1890 році за проектом архітектора А. Каменобродського з боку вулиці Піліховської було споруджено паркан в неороманському стилі, фрагмент якого зберігся досі. Ліворуч від головного входу на цвинтар у 1894 році за проектом архітектора С. Кроха було зведено адміністративне приміщення окопища. А у 1912 році за проектом архітектора Романа Фелінського (автор універмагу “Магнус”, прибуткового дому по вулиці Січових Стрільців, 12; житлового будинку по вул. Коперника, де зараз магазин “Трембіта” та багатьох інших львівських кам'яниць) було зведено споруду нового передпоховального приміщення Бет Тахара в стилі бюргерського модерну, будівництвом якої керував архітектор М. Ульям.

Після I Світової війни та Листопадового погрому 1918 р. львівська єврейська громада спорудила його жертвам на Кортумовій горі величний пам'ятник, а біля нього було облаштовано меморіал загиблим єврейським воїнам, що складався з 15 рядів могил, в кожному з яких було не менше 23-х поховань. Під час II Світової війни нове єврейське кладовище продовжувало існувати (рис. 9).

Після розстрілу львівського юденрату в січні 1943 р. розпочалось “нестримне” нищення єврейського окопища. Навесні цього ж року гітлерівці знищили новоцвинтарну Бет Тахару, а цінніші пам'ятки розбирали (наприклад, мацевоти з плоскорізами, які були витворами мистецтва) й вивозили до Німеччини. Вже у повоєнні роки коштом єврейської громади в пам'ять бруталного нищення єврейського окопища біля входу на цвинтар було зведено Гранітний обеліск.

Праворуч від адміністративного будинку було прибудоване нове приміщення, що було облаштоване під Бет Тахару (рис. 10). У 1962 р. [22] львівську єврейську громаду було розігнано, а новий єврейський цвинтар було приєднано до розташованого поруч християнського (був закладений ще у 1883 р.). Зараз єврейський цвинтар на вул. Золотій на три чверті зайнятий християнськими похованнями. В його південній частині розташувалось декілька десятків мусульманських могил, а єврейські поховання комплексно сконцентровані переважно поблизу головної алеї [22].

Рис. 9. Меморіал на “Янівському цвинтарі”.
Сучасне фото

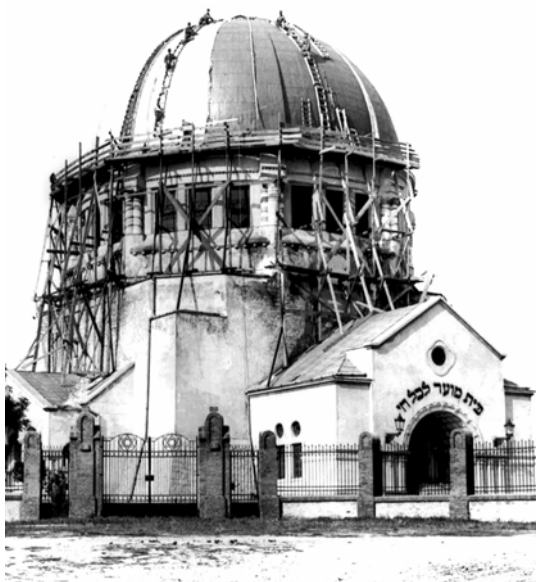

Рис. 10. Синагога Бет Тахара на Новому єврейському цвинтарі. Архівне фото 1912 р.

архітектора Й. Шмідта її було капітально перебудовано в комплексі з Бет Гамідрашем. Однак після німецької окупації (1941–1944рр.) від цих двох споруд не лишилось навіть сліду [25].

Другий період розвитку історії та культури єврейського населення Львова, що, як свідчать історики, розпочався майже одразу після прийняття Австрійської конституції (1867 р.) і тривав аж до початку I Світової війни, був часом швидкого розширення єврейських кварталів міста, будівництва нових синагог, розвитку освіти та науки, розквіту культури та збагачення духовності євреїв Львова [26].

За результатами перепису населення на початку XX століття на Знесінні проживало 1278 євреїв. Ще у XIX столітті, намагаючись задовольнити свої духовні потреби, вони, ще не маючи статусу громади, доклали чимало зусиль для спорудження власної синагоги. Десять довірених осіб підприємці зі Знесіння спільно купили у Львівського магістрата ділянку площею у 200 кв. сажнів (791,37 кв. м), на якій неподалік Жовківського шляху (на відстані 72 м) у 1871 році було зведено синагогу, яка серед львів'ян отримала назву Великої Синагоги Знесіння.

На початку XX століття (1914 р.) зовнішній вигляд цієї божниці намалював з натури співробітник Львівського історичного музею Рудольф Менкицький. Малюнок цієї синагоги був надрукований у книзі “Культура та мистецтво єврейського народу на польських землях” (Львів, 1935 р., стор. 73, пол.). З часом біля синагоги з'явилися різноманітні добудови, в яких розміщувались підсобні приміщення, хедер та проходи на галереї для жінок. Молитовна зала освітлювалась крізь високі арочні вікна. Згодом при синагозі було засновано дві початкові школи-хедер, на відкриття яких місцевою владою видавався спеціальний дозвіл. Ця синагога, збудована дерев'яною, проіснувала до II Світової війни [27] (рис. 11).

Першого травня 1872 року на Знесенні, де тоді проживало близько тисячі євреїв, відкривається невеликий цвинтар, на якому ховали мешканців таких прикагалків, як Збойща, Замар-

Крім Середміської та Краківської єврейських громад у 2-й половині XIX ст. існувала єврейська громада, що осіла на Волинському шляху (нині вул. Б. Хмельницького). Підтвердженням цього є синагога Кортіса (вул. Б. Хмельницького, 109/111), яка була збудована у 1856р. (ЛАО, ф. 2, оп. 3, од. збер. 393, лл. 3–4) неподалік від Жовківської “рогатки” [23]. Ініціаторами будівництва цієї синагоги були підприємці єврейської громади Знесіння, які коштом благодійного товариства “Гомел Хесед”, що надавало безпроцентну позику молодим підприємцям, збудували вищезгадану синагогу Кортіса. У 1911 р. цю синагогу було капітально перебудовано за проектом архітектора Л. Райса в орієнтальному стилі. Ця синагога проіснувала до початку II Світової війни, коли її було знищено [24].

В іншому районі Львова, поблизу Казимирської дороги (вул. Городоцька), одночасно із закладенням синагоги прогресистів “Тимпель” було зведено синагогу “Осе Тов” (роби добро – івр.) на вулиці Шайнохи, 6 (нині вул. Банківська). У 1857р. за проектом

Рис. 11. Синагога на Знесінні. Архівне фото 1930-х рр.

стинів, Голоско, Клепарів, Кривчиці. Відкриттю єврейського цвинтаря на Знесінні сприяли труднощі, пов'язані з транспортуванням померлих на Новий єврейський цвинтар, що був на Піліховських пагорбах. Власне проблеми були при переїзді через міську рогатку, де з родичів померлого брали плату 50 крон, а під час епідемії холери намісництво взагалі заборонило транспортувати померлих від холери крізь густозаселене передмістя. Товариство “Осе Тов” (добрі справи), якому треба було якось залагодити це питання, купило територію під окопище розміром 1,5 га поблизу залізничної колії Львів–Красне. Попри заперечення Державної дирекції залізничних колій, Староство вирішило задовольнити прохання єврейської громади Знесіння – відкрити новий Єврейський цвинтар. Зараз територію цвинтаря, на якому від початку ХХ ст. почали ховати євреїв не тільки Знесіння, але й інших львівських передмість, займає автобаза, яку розмістили одразу після II Світової війни за розпорядженням радянської влади [28].

Інше благодійне товариство “Ковеа Ітем Ле Тора”, а саме його представники М. Хешеліс та Я. Рапс у травні 1877р. викупили кутову парцелю на розі нинішніх вулиць Городоцької, Шпитальної та Куліша і збудували на ній синагогу “Ковеа Ітем Ле Тора” в стилі ампір. Керівництво синагоги в 1901р. на прилеглих до божниці вулицях власним коштом влаштувало газове освітлення, яке працювало ще на початку 1950-х років [29].

У середмісті на вулиці Староєврейській було збудовано ще одну божницю “Шомрат Шабат” на кошти одноіменного благодійного товариства, за ініціативою М. Рейтера. Синагогу звели у подвір'ї будинку № 19 у 1878 р. [30].

За прикладом євреїв Знесіння було закладено єврейський цвинтар на Кульпаркові (вересень 1884 р.), при лікарні психічно хворих (кладовище площею 0,77 га). У Львівському історичному архіві зберігається поіменний список похованих там людей з 1885 по 1906 рік, із зазначенням місця народження небіжчика (ЦДІА, Ф. 701, оп. 1, од. збер. 374) [31].

Тенденція до будівництва синагог у середині дворів вже сформованої квартальної забудови з'являється у ХІХ – на початку ХХ століття. Взагалі синагоги в середині дворів подвір'я є дуже цікавим явищем з огляду на те, що архітектор мав у невеликому замкненому просторі відтворити усі необхідні атрибути єврейської культової будівлі. Таких синагог всередині подвір'я у Львові було декілька: синагога Шпрехера (вул. Городоцька, 47, з середини ХІХ ст.), “Зіхрон Йосеф” (вул. Заводська, 3, з 1898 р.), “Мелехес Генох” (вул. Балабана, 8 з 1924 р.), “Куліковер Клаус” (вул. Б. Хмельницького, 25 з 1908 р.) та інші [32].

На зламі ХІХ–ХХ століть Львів почав розбудовуватись в напрямку до залізничного вокзалу. Велика кількість єврейських родин оселилась в цьому районі і з часом тут з'явилося декілька синагог. Зокрема, на сучасній вул. Я. Мудрого, 39, в 1899 р. постала синагога “Агудат Шлома” та на вул. М. Вовчка, 14 за ініціативою та коштом Я. Галла була зведена у 1901р. синагога “Гал-Ед”. Ця божниця одна з небагатьох пережила німецьку окупацію 1940-х рр., однак, у 1960-ті роки радянська влада перебудувала цю синагогу на звичайний житловий будинок [33].

За Чернівецьким двірцем, на далекій тоді Богданівці, на перехресті вул. Городоцької та Фабричної місцеві євреї у 1901 р. побудували за проектом архітектора Я. Ерделя респектабельну синагогу “Охел Єтраїм” у неокласичному стилі, яка була поодиноким випадком спорудження синагог на західних околицях Львова, проіснувала аж до 1960-х років [34] (рис. 12).

На початку ХХ ст. у Краківському передмісті, з боку вул. Старозаконної (М. Удалого) під № 10 була незабудована парцель, яку у 1912 р. викупив Й. Бекман для товариства “Бет Лехем”. Товариство єврейських перукарів “Бет Лехем” разом з організацією “Матан Бесейтер” та й Й. Бекман – власник земельної

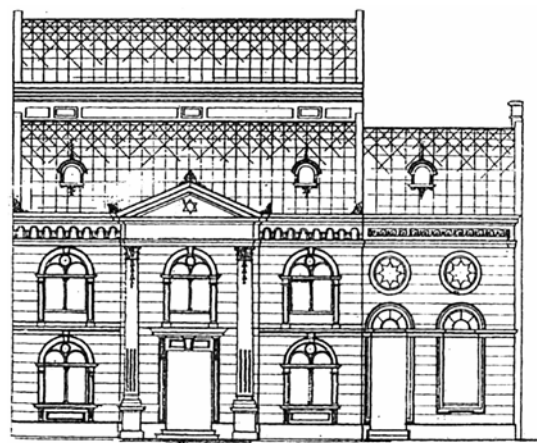

Рис. 12. Синагога “Охел Єтраїм” на Богданівці. Архівні креслення

ділянки – за проектом архітектора Шеллера будують триповерховий будинок з чотирма вікнами на фасаді. На 1-му та 2-му поверхах була облаштована божниця Бет Лехем з площею молитовної зали 44 кв. м. Над вхідним коридором і частиною зали споруджується галерея для жінок, яка з боку молитовні спирається на дві невеликі колони. На 3-му поверсі було розташовано службові приміщення та кімната засідань правління товариства “Бет Лехем”. Фасад будівлі був оздоблений в орієнтальному стилі [35].

Після I Світової війни та польського погрому у листопаді 1918 р. в історії єврейського населення Львова стався великий перелом, коли львівські євреї почали емігрувати (хто міг!), тобто почався поступовий занепад розвитку єврейської культури у Львові.

На початку XX ст. на Замарстинові, недалеко від вже існуючого Єврейського цвинтаря на Знесінні, відкривають ще одне нове кладовище, яке було зачинене невдовзі після I Світової війни. Однак у 1924р. місцеві євреї просять знову його відкрити, оскільки, на їх думку, поховання на Піліховському єврейському цвинтарі коштують занадто дорого [36].

Однією з визначних синагог, що були зведені після I Світової війни, стала божниця “Бейс Аарон ве Ісраель” на вул. Братів Міхновських, 4. Ця синагога, єдина діюча у Львові, була збудована у 1924 р. для товариства “Цорі Гілод” (Цілющий Бальзам) в традиціях львівських ренесансних синагог XVII ст. (архітектор Аба Корнблот). У цій синагозі збережено настінні розписи 1930-х років (автор М. Кугель) [37].

Окрім вищеперелічених божниць, існували ще невеликі молитовні, які облаштувались в середині вже існуючих синагог. За свідченнями історика М. Балабана, їх було близько 40. Переважно це були хасидські доми, про що свідчать їх назви: “Гусятинер Клаус” на вул. Полтвяній; “Чертковер Клаус” на вул. Леонтовича, 19; “Олеськер Клаус”, на вул. Різницькій, 11 (нині Наливайка) та інші.

Хасидські синагоги знаходились здебільшого у Бет Гамідрашах: у міському – “Кагал Хасідім”, у передміському – “Ор Шадаш” [38].

У деяких божницях молитовний зал розміщувався на різних поверхах, як в синагозі “Керен Хемед” на вул. Веселій, 4 та “Матан Басейтер” на вул. Божничій, 7. З часом перші поверхи синагог переробляли в торгові приміщення, а молитовний зал залишався лише на 2-му поверсі. Прикладами інших новацій – галереї для жінок у вигляді нависаючого балкону – була синагога, облаштована у лівому крилі в будинку єврейських сиріт на вул. Шевченка, 34, а також синагога “Бет Цві Зеф Рапп” (вул. Балабана, 5), де цей балкон з ажурною металевією решіткою зберігся до нашого часу. З боку вул. Балабана три вікна першого поверху будинку №5, де знаходилась молитовна зала, мають оригінальне обрамлення та автентичні ґрати [39].

У післявоєнні роки мешканцями міста стали євреї, що вціліли або переїхали з інших областей СРСР. Відновлення старих, знищених традицій тривало важко та й активізувалося з новою силою лише в часи Незалежності України. Сьогодні єврейська громада Львова намагається зберегти історичну пам’ять про минулі покоління та розвивати власну національну свідомість.

Висновки. Щоб не повторити історію у її сумних сторінках та щоб нам про величні синагоги Львова не нагадували лише незабудовані ділянки чи збережені фрагменти на фасадах, треба шанувати історію та культуру народу, тісно пов’язаного з історією та культурою нашого міста.

1. Бирюлєв Ю. *Єврейское население Львова*. – Львов: Центр Європи, 2002. – 1 с. 2. Иванов С. *Синагоги Львова // Будуємо Інакше. Бетон в архітектурі*. – Львів: Левко, 2003. – № 4. – С. 44. 3–4. Гельстон Й. *Єврейський некропіль у Львові // Галицька брама. Львівський Некропіль*. – Львів: Центр Європи, 1998. – № 1(37). – С. 14, 5. 5. Иванов С. *Синагоги Львова // Будуємо Інакше. Бетон в архітектурі* – Львів: Левко, 2003. – №4. – С. 44. 6. Бирюлєв Ю. *Єврейское население Львова*. – Львов: Центр Європи, 2002. – 2 с. 7. *Євреї Львова, Галицька Брама*. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – 8 с. 8. Бирюлєв Ю. *Єврейское население Львова*. – Львов: Центр Європи, 2002. – 4 с. 9. *Євреї Львова, Галицька Брама*. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – 6 с. 10. Бирюлєв Ю. *Єврейское население Львова*. – Львов: Центр Європи, 2002. – 3 с. 11–13. *Євреї Львова // Галицька Брама*. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – С. 6–8. 14–15. Би-

рюлєв Ю. Еврейское население Львова. – Львов: Центр Европы, 2002. – С. 2–5. 16. Євреї Львова, Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – 6 с. 17. Бирюлєв Ю. Еврейское население Львова. – Львов: Центр Европы, 2002. – 5 с. 18–21. Євреї Львова // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – С. 6, 7, 9, 15. 22. Гельстон Й. Єврейський некрополь у Львові // Галицька брама. Львівський Некрополь. – Львів: Центр Європи, 1998. – № 1(37). – С. 14–15. 23. Знесіння // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 6 (30). – С. 13; 24–25. Євреї Львова // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – С. 7. 26. Бирюлєв Ю. Еврейское население Львова. – Львов: Центр Европы, 2002. – С. 1; 27–28. Знесіння // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 6 (30). – С. 13. 29–30. Євреї Львова // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – С. 7. 31. Гельстон Й. Єврейський некрополь у Львові // Галицька брама. Львівський Некрополь. – Львів: Центр Європи, 1998. – № 1(37). – С. 14–15. 32–35. Євреї Львова // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – С. 7–9, 15. 36. Гельстон Й. Єврейський некрополь у Львові // Галицька брама. Львівський Некрополь. – Львів: Центр Європи, 1998. – № 1(37). – 15 с. 37. Бирюлєв Ю. Еврейское население Львова. – Львов: Центр Европы, 2002. – С. 11. 38–39. Иванов С. Синагоги Львова // Будуємо Інакше. Бетон в архітектурі. – Львів: Левко, 2003. – № 4. – С. 48.

УДК 72.01

Г.В. Казаков

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра архітектурних конструкцій

СУЧАСНА СВІТЛОВА АРХІТЕКТУРА У ЗАГАЛЬНОНАУКОВОМУ КОНТЕКСТІ

© Казаков Г.В., 2007

На основі фундаментальних наукових категорій та архітектурно-ієрархічних рівнів проаналізовано предмет наукового дослідження нового архітектурного напрямку – сучасної світлової архітектури.

Постановка проблеми. Ступінь фундаментальності архітектурної науки зростає у міру встановлення взаємозв'язків з фундаментально-філософськими та архітектурно-прикладними науковими категоріями.

Мета статті. Конкретизація предмета наукових досліджень нового архітектурного напрямку – сучасної світлової архітектури.

Вступ. Сучасна світлова архітектура як об'єкт наукового дослідження являє собою гармонійну взаємодію архітектури і світла у його широкому діапазоні видимого, ІЧ та УФ випромінення. Предмет дослідження – теоретично-методологічні та морфологічно-типологічні основи розвитку сучасної світлової архітектури. Останній вимагає конкретизації, яку у структурному відношенні в аналітичному та графічному вигляді можна подати як розподіл елементів трьох архітектурно-категорійних груп: ПРОСТІР–СЕРЕДОВИЩЕ, ЧАС–РУХ, ФОРМА–ЕНЕРГІЯ на трьох архітектурно-ієрархічних рівнях: КОМПЛЕКС, БУДИНОК, ПРИМІЩЕННЯ. Предмет дослідження сучасної світлової архітектури подано нижче у графічній (див. рисунок) та табличній формах.

1. Простір – середовище є фундаментальними науковими категоріями. За давньогрецькими філософськими вченнями Арістотеля, Платона, Епікура, Евкліда простір – це певна реальність, що існує незалежно від предметів, які її наповнюють. Англійський вчений І. Ньютон класифікував простір на абсолютний, безмежний та відносний, що визначає взаємне розташування предметів